

روش شناسی کلامی محمد بن حسن

شیروانی

رسول علیزمانی^۱

عبدالرحیم سلیمانی بهبهانی^۲

چکیده

میرزا محمد حسن شیروانی معروف به ملا میرزا، از عالمان برجسته و نامدار قرن یازدهم است که در علوم گوناگون صاحب نظر و اثر است. علم کلام از جمله علمی است که وی در آن تخصص داشته و متناسب با نیازهای عصر خود به تألیف و تحقیق در پیرامون مسائل آن پرداخته است. محقق شیروانی در زمره متکلمان عقل گرا محسوب می‌شود. ایشان به تناسب مسائل، به علوم دیگری چون منطق، فلسفه، معرفت شناسی، قرآن و حدیث و تاریخ و تفسیر، اصول فقه، توجه داشته و در مباحث کلامی خود، مورد استفاده قرار داده است. از دیگر ویژگی‌های بارز در روش کلامی محقق شیروانی، نقل نظرات و دیدگاه‌های فرق کلامی دیگر، به خصوص اشاعره و معتزله و همچنین نقل دیدگاه صاحب نظران از مفسران و مورخان است.

واژه‌های کلیدی: میرزا محمد حسن شیروانی، روش شناسی کلامی، روش عقلی، روش نقلی، تأویل.

۱. دانش پژوه سطح چهار، مرکز کلام، مؤسسه آموزش عالی امام صادق علیه السلام، رایانامه: alizamanirasul110@gmail.com

۲. دانش آموخته سطح چهار، مؤسسه آموزش عالی امام صادق علیه السلام، استاد یار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، رایانامه: soleimani@isca.ac.ir

۱. شخصیت و آثار

۱-۱. شخصیت علمی

میرزا محمد بن حسن شیروانی (اردبیلی: ۹۲: ۲، ۱۴۰۳؛ سبحانی: ۱۴۲۴، ۴: ۱۵۶) یا شروانی (خوانساری، ۱۳۹۰، ۷: ۹۳؛ امین: ۱۴۰۳، ۹: ۱۴۲) یا شیروانی اصفهانی (حکیم: ۱۴۲۷، ۴: ۳۴۹؛ سبحانی: ۱۴۲۴، ۴: ۱۵۶) معروف به ملا میرزا، در شیروان خراسان یا شروان جمهوری آذربایجان که قبلاً جزو ایران بود، متولد شد (خوانساری: ۱۳۹۰، ۷: ۹۶؛ امین: ۱۴۰۳، ۹: ۱۴۳؛ سبحانی: ۱۴۲۴، ۴: ۱۵۶).

تاریخ ولادت او مشخص نیست، اما در سال ۱۰۹۸ یا ۱۰۹۹ ق در اصفهان دار فانی را وداع گفت و پیکر مطهرش پس از انتقال به مشهد مقدس در سرداب مدرسه میرزا جعفر دفن شد (خوانساری: ۹۵: ۷، ۱۳۹۰؛ امین: ۱۴۰۳، ۹: ۱۴۳).

عمده تحصیلات ملا میرزا شیروانی در اصفهان بوده است. ایشان داماد و شاگرد آخوند ملا محمد تقی مجلسی بود و از ایشان اجازه نقل روایت داشت. از اساتید دیگر او، آقا حسین خوانساری، معروف به محقق خوانساری است (آزاد کشمیری: ۱۳۸۷، ۱: ۲۱۲؛ موسوی شفتی: ۱۴۳۰: ۱۱۶؛ امین: ۱۴۰۳، ۹: ۱۴۲). او مورد عنایت و توجه شاه سلیمان صفوی بود و به درخواست شاه سلیمان، برای تصدی امور دینی از نجف به اصفهان آمده و در آنجا رحل اقامت گزید (خوانساری: ۱۳۹۰، ۷: ۹۴).

ملا میرزا محمد بن حسن در علوم مختلف عقلی و نقلی چون کلام، فلسفه، منطق، ریاضیات، اصول فقه، طبیعیات، نجوم، فقه، حدیث، تاریخ و تفسیر دارای اثر بوده است. برخی از این آثار به صورت کتاب، برخی رساله و برخی هم به صورت حاشیه بر کتاب‌های دیگر علما است. نسخ خطی برخی از این آثار موجود است. از ویژگی‌های بارز شیروانی مهارت در فن مناظره و جدل است (خوانساری: ۱۳۹۰، ۷: ۹۳).

در کتاب‌های تراجم و شرح حال علماء، توصیفاتی درباره شخصیت علمی شیروانی بیان شده که حاکی از جایگاه رفیع علمی این شخصیت ممتاز است؛ همچون: علامه، محقق، مدقق، رضی، زکی، فاضل، کامل، متبحر در تمام علوم، دقیق الفطنه،

کثیرالحفظ (اردبیلی: ۱۴۰۳، ۲: ۹۲؛ مامقانی: بی تا، ۳: ۱۰۳). اردبیلی در شأن و جایگاه ایشان می نویسد: جلالت قدر و عظمت و بلندی رتبه و تبحر و کثرت حفظ و دقت نظر و درستی رأی و دیدگاه او مشهورتر از این است که در قالب عبارت بیان گردد (اردبیلی: ۱۴۰۳، ۲: ۹۲). از محمد بن حسن شیروانی با عناوینی چون پیشوای محققان، سلطان الحکماء و المتکلمین نیز یاد شده است (اردبیلی: ۱۴۰۳، ۲: ۹۲؛ مامقانی، بی تا ۳: ۱۰۳؛ امین، ۱۴۰۳، ۹: ۱۴۲).

از شاگردان مبرز و بنام میرزای شیروانی که در کتابهای تراجم مورد اشاره قرار گرفته اند، می توان از: میرزا عبد الله بن عیسی افندی صاحب ریاض العلماء، شیخ حسن بلاغی صاحب تنقیح المقال، مولی محمد اکمل بن صالح بهبهانی پدر وحید بهبهانی و محمد صالح بن عبد الواسع خاتون آبادی نام برد (خوانساری: ۱۳۹۰، ۷: ۹۴-۹۵؛ امین: ۱۴۰۳، ۹، ۱۴۲-۱۴۳؛ سبحانی: ۱۴۲۴، ۴: ۱۵۷).

۱-۲. آثار علمی

در کتابهای تراجم و کتابشناسی از شیروانی آثار متعددی در علوم مختلف به ثبت رسیده که نسخ خطی برخی از این آثار در کتابخانه مجلس شورای اسلامی و برخی دیگر از کتابخانه ها موجود است. آثار علمی ایشان را در دو بخش کلامی و غیر کلامی به این شرح است:

۱-۲-۱. آثار غیرکلامی

محقق شیروانی آثار متعددی در فقه داشته است که عبارتند از: «حاشیه بر شرایع الاسلام محقق حلی»؛ «مسقطات قضا و نماز جماعت» (اردبیلی: ۱۴۰۳، ۲: ۹۲؛ بحرالعلوم: ۱۳۶۳، ۳: ۲۲۷؛ خوانساری: ۱۳۹۰، ق، ۷: ۹۳؛ سبحانی: ۱۴۲۴، ۴: ۱۵۷)، «حاشیه بر مسالک» (امین: ۱۴۰۳، ۹: ۱۴۲؛ آقا بزرگ تهرانی: ۱۴۰۳، ۶: ۱۹۹) که ممکن است مراد از عنوان مسالک، مسالک الافهام الی تنقیح شرایع الاسلام، تألیف شهید ثانی و یا مسالک الافهام الی آیات الاحکام، تألیف جواد بن سعد بن جواد کاظمی معروف به فاضل جواد باشد (همو: ۲۰: ۳۷۷؛ همو، ۳۷۸)، رساله ای در «غسل

۱. بحرالعلوم به جای حاشیه، از شرح بر شرایع نام برده و آن را ایاتی در حدود ده هزار بیت ذکر می کند (بحرالعلوم: ۱۳۶۳، ۳: ۲۲۷).

و نماز بر میت»، رساله‌ای در «مسأله صید و ذبائح» به زبان فارسی، «پنج هزار بیت در مسائل الشکوک»، «مختصر مسائل الشکوک»، «رساله‌ای در شرح قول علامه حلی در قواعد الاحکام فی معرفة الحلال و الحرام» ذیل جمله «کل من علیه طهارة واجبة ینوی الوجوب»، رساله‌ای در شرح قول علامه در قواعد ذیل جمله «لو لو اشتری عبد بجاریة»، رساله‌ای در «پاسخ به سولات متفرقه فقهی»؛ سولاتی درباره زکات غلات، خمس، نیت و وجه، تقلید و فتوی، حبوه و مسائلی دیگر (بحرالعلوم: ۱۳۶۳، ۳: ۲۲۷؛ خوانساری: ۱۳۹۰ ق، ۷: ۹۳؛ امین: ۱۴۰۳، ۹: ۱۴۲).

در زمینه علم اصول نیز می‌توان به آثاری چون: «حاشیه بر معالم الاصول»، تألیف شیخ حسن فرزند شهید ثانی به زبان عربی، «حاشیه بر معالم الاصول» به زبان فارسی، «حاشیه بر شرح مختصر الاصول»، تألیف قاضی عضدالدین عبدالرحمن بن احمد ایجی، و اصالة البرائة، اشاره کرد (آقا بزرگ تهرانی: ۲: ۱۱۵).

در زمینه حدیث به آثاری چون: رساله‌ای در تفسیر روایت «من کمه أعمی»^۱ و رساله‌ای در تفسیر حدیث «ستة أشياء ليس للعباد فيها صنع»^۲ می‌توان اشاره کرد. در زمینه طبیعیات و نجوم رساله‌ای با عنوان «کائنات الجو» نگاشته است. در ریاضیات و هندسه رساله‌ای مشتمل بر هفده شکل از ایشان به ثبت رسیده است. در زمینه تاریخ به رساله «تحقیق درباره تخلف از لشکر اسامه» می‌توان اشاره کرد.

آثار فلسفی محقق شیروانی عبارت‌اند از:

«رسالة في تقرير شبهة المركب»، این رساله درباره این شبهه است که انتفاء جزئی از مرکب، مساوی با انتفاء کل مرکب است، در نتیجه لازم است که نقیض جزء و کل مساوی باشد (آقا بزرگ تهرانی: ۱۴۰۳، ۱۱: ۱۵۳).

«حاشیه بر شرح حکمة العين»^۳ که نسخه‌هایی از آن در کتابخانه آقا بزرگ تهرانی

۱. عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ صَالِحِ بْنِ أَبِي حَمَّادٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ التُّوفَلِيِّ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ رَجُلٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ مَلْعُونٌ مَلْعُونٌ مَنْ عَبَدَ الدِّينَارَ وَ الدَّرْهَمَ مَلْعُونٌ مَلْعُونٌ مَنْ كَمَى كَمَى مَلْعُونٌ مَلْعُونٌ مَنْ نَكَّحَ بَهِيمَةً (کلینی، ۱۴۰۷، ۲: ۲۷۰).

۲. مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَصْبَاطٍ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ زَيْدٍ عَنْ دُرُوشَ بْنِ أَبِي مُصَوِّرٍ عَمَّنْ حَدَّثَهُ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: سِتَّةُ أَشْيَاءَ لَيْسَ لِلْعِبَادِ فِيهَا صُنْعُ الْمَعْرِفَةِ وَ الْجَهْلُ وَ الرِّضَا وَ الْعُصْبُ وَ التَّوَمُّ وَ الْبَيْظَةُ (همان، ۱: ۱۶۴).

۳. اصل کتاب حکمة العين از ابو المعالی یا ابو الحسن علی بن عمر بن علی ملقب به نجم الدین، معروف به دیران منطقی، موصوف به کاتبی قزوینی است. شروع و حواشی متعددی بر آن نوشته شده است که یکی از مهم‌ترین شروع،

در سامرا و کتابخانه سید الشهداء در کربلا و کتابخانه آستان قدس رضوی در مشهد موجود است. اردبیلی که معاصر محقق شیروانی بوده است در جامع الرواة و همچنین بحر العلوم در الفوائد الرجالية و خوانساری در روضات الجنات از این رساله محقق شیروانی تعبیر به شرح بر حکمة العین کرده‌اند؛ با این حال آقا بزرگ، تعبیر به حاشیه بر شرح حکمة العین دارد (کاتبی، میرک بخاری: ۱۳۵۳: ۵، ۱۱، ۱۴؛ اردبیلی: ۱۴۰۳، ۲: ۹۲؛ بحر العلوم: ۱۳۶۳ ش، ۳: ۲۲۷؛ خوانساری: ۱۳۹۰ ق، ۷: ۹۳؛ آقا بزرگ تهرانی: ۱۴۰۳، ۶: ۸۲).

«حاشیة علی شبهة الاستلزام» که در برخی از منابع با عنوان رساله «شبهة الاستلزام» از آن یاد شده است. آقا بزرگ در الذریعة، با عنوان «دفع شبهة الاستلزام» از آن نام برده و می‌نویسد: نسخه‌ای از آن در مجموعه‌ای به خط مؤلف در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است (بحر العلوم: ۱۳۶۳، ۳: ۲۲۷؛ خوانساری: ۱۳۹۰ ق، ۷: ۹۳؛ مامقانی: بی تا ۳: ۱۰۳؛ امین: ۱۴۰۳، ۹: ۱۴۲؛ آقا بزرگ تهرانی: ۱۴۰۳، ۸: ۲۳۰).

رساله‌ای درباره «سالبه معدولہ و موجبه معدولہ» و حاشیه بر شرح «مطالع الأنوار»، تألیف محمود بن ابی بکر الأرموی و همچنین «اختلاف الاذهان فی الضروری و النظری»، از آثار محقق شیروانی در علم منطق به شمار می‌روند (بحر العلوم: ۱۳۶۳ ش، ۳: ۲۲۷؛ خوانساری: ۱۳۹۰، ۷: ۹۴؛ امین: ۱۴۰۳، ۹: ۱۴۲؛ آقا بزرگ تهرانی: ۱۴۰۳، ۱۱: ۴۲).

۲-۱- آثار کلامی

محقق شیروانی آثار متعددی در کلام دارد که عبارت‌اند از:

۱-۲-۱. «اثبات الواجب»، این رساله درباره اثبات وجود خدا، نبوت و امامت است. در برخی از منابع رجالی هم عصر محقق شیروانی از این اثر به عنوان «حاشیه بر رساله اثبات الواجب فاضل دوانی» یاد شده که در برخی از کتاب‌های رجالی دیگر نیز منعکس شده است. بعضی از منابع، دو اثر با این عنوان به نام محقق شیروانی ثبت کرده‌اند؛ یکی رساله «اثبات الواجب» و دیگری «حاشیه بر اثبات الواجب فاضل دوانی» (اردبیلی: ۱۴۰۳، ۲: ۹۲؛ مامقانی: بی تا ۳: ۱۰۳؛ آقا بزرگ تهرانی: ۱۴۰۳، ۱: ۱۰۷؛

شرح شمس‌الدین محمد بن مبارک شاه‌هروی معروف به میرک بخاری، از علما و حکمای به نام اواخر قرن هشتم هجری است. محقق شیروانی حاشیه‌ای بر شرح میرک بخاری نوشته است.

خوبی: ۱۴۱۳، ۱۶: ۲۷۲؛ سبحانی: ۱۴۲۴، ۴: ۱۵۷).

۱-۲-۲-۲. «حاشیه بر حاشیه قدیم» از دیگر آثار کلامی محقق شیروانی است. حاشیه قدیم از جلال الدین دوانی است بر شرح قوشجی، و شرح قوشجی نیز در شرح «تجرید الاعتقاد» خواجه نصیرالدین طوسی نگاشته شده است. محقق شیروانی بر حاشیه دوانی که حاشیه بر شرح قوشجی است، حاشیه زده است.

۱-۲-۲-۳. «حاشیه بر حاشیه شمس الدین خفری»، خفری، بر شرح تجرید قوشجی حاشیه‌ای دارد که محقق شیروانی بر آن، حاشیه زده است. سید بحر العلوم در الفوائد الرجالیة، دو حاشیه بر خفری، برای محقق شیروانی ذکر می‌کند (اردبیلی: ۱۴۰۳، ۲: ۹۲؛ بحر العلوم: ۱۳۶۳ ش، ۳: ۲۲۷؛ خوانساری: ۱۳۹۰ ق، ۷: ۹۳؛ مامقانی: بی تا ۳: ۱۰۳؛ امین: ۱۴۰۳، ۹: ۱۴۲؛ سبحانی: ۱۴۲۴، ۴: ۱۵۷).

۱-۲-۲-۴. «مسألة فی الاختیار» رساله‌ای در موضوع جبر و اختیار است (بحر العلوم: ۱۳۶۳ ش، ۳: ۲۲۷؛ خوانساری: ۱۳۹۰ ق، ۷: ۹۴؛ امین: ۱۴۰۳، ۹: ۱۴۲؛ آقا بزرگ تهرانی: ۱۴۰۳، ۱۱: ۴۲؛ سبحانی: ۱۴۲۴، ۴: ۱۵۷).

۱-۲-۲-۵. رساله‌ای در «معنای بداء» به زبان فارسی به رشته تحریر در آورده است که تحقیقی است درباره حقیقت و معنای بداء (بحر العلوم: ۱۳۶۳ ش، ۳: ۲۲۷؛ خوانساری: ۱۳۹۰ ق، ۷: ۹۳؛ آقا بزرگ تهرانی: ۱۴۰۳، ۳: ۵۶؛ سبحانی: ۱۴۲۴، ۴: ۱۵۷).

۱-۲-۲-۶. رساله‌ای در «توحید و نبوت و امامت» که به زبان فارسی است (خوانساری: ۱۳۹۰ ق، ۷: ۹۳؛ امین: ۱۴۰۳، ۹: ۱۴۲؛ سبحانی: ۱۴۲۴، ۴: ۱۵۷).

۱-۲-۲-۷. رساله‌ای در «احباط و تکفیر» (بحر العلوم: ۱۳۶۳ ش، ۳: ۲۲۷؛ خوانساری: ۱۳۹۰ ق، ۷: ۹۴؛ امین: ۱۴۰۳، ۹: ۱۴۲؛ سبحانی: ۱۴۲۴، ۴: ۱۵۷).

۱-۲-۲-۸. رساله‌ای در اثبات عصمت اهل بیت علیهم السلام با استناد به آیاتی از سوره انسان (بحر العلوم: ۱۳۶۳، ۳: ۲۲۷؛ خوانساری: ۱۳۹۰ ق، ۷: ۹۳؛ امین: ۱۴۰۳، ۹: ۱۴۲؛ سبحانی: ۱۴۲۴، ۴: ۱۵۷).

۱-۲-۲-۹. رساله‌ای در «صدق کلام الله» (بحر العلوم: ۱۳۶۳ ش، ۳: ۲۲۷؛ خوانساری: ۱۳۹۰ ق، ۷: ۹۳؛ امین: ۱۴۰۳، ۹: ۱۴۲).

روش تألیفی و تدوینی محقق شیروانی

آثار کلامی محقق شیروانی، به آثار متنی و شرحی یا حاشیه‌ای تقسیم می‌شود. با توجه به اینکه مهم‌ترین دغدغه ایشان، پاسخ به سؤالات و شبهات عصر خود بوده است، تألیفات و رساله‌های ایشان نیز بر محور تبیین یا پاسخ به یک یا چند مسأله کلامی مورد ابتلای آن زمان است. به همین جهت در آثار کلامی محقق شیروانی، تبیین و بررسی یک دوره کامل اعتقادی-از مبدا تا معاد- به چشم نمی‌خورد.

محقق شیروانی در تبیین مسائل کلامی، به تناسب مسائل و اغراض مورد نظر، از شیوه‌های متفاوت تألیفی و تدوینی بهره جسته است. در برخی از مسائل با بیان مقدمه‌ای مختصر، بدون اینکه اقوال و نظرات دیگری را مورد بررسی یا نقد قرار دهد، به اصل بحث و اثبات مسأله مورد نظر می‌پردازد، هدف اصلی وی در این گونه تألیفات، آشنا ساختن مخاطبان با دیدگاه صحیح با رعایت اختصار است.

رساله «اثبات واجب» نمونه‌ای از این تألیفات است. محقق شیروانی در این رساله به اثبات واجب، نبوت نبی اسلام و امامت امامان اهل بیت علیهم‌السلام می‌پردازد. در ابتدای این رساله یاد آور می‌شود که اثبات صانع، احتیاج به مقدمات زیادی ندارد بلکه هرکس، با تأمل و تفکر در احوالات نفس خود درک می‌کند که مدبر و صانع خبیری دارد. ایشان از رغبت و عزم بر فعلی که به ناگاه تغییر می‌کند و همچنین از حالات دیگری چون ترس، غم و شادی و... در اثبات صانع استفاده کرده و می‌گوید با تأمل در این حالات متوجه می‌شویم که عنان تدبیر در این حالات به دست دیگری است و انسان در این حالات استقلال ندارد، در ادامه با توجه به حالات نفسانی و بدنی، اوصاف علم، حکمت و قدرت را اثبات می‌کند. وی در این رساله برای اثبات واجب الوجود از آیات انفسی و آفاقی که آن‌ها را به برهان امکان و وجوب منتهی می‌سازد، استفاده می‌کند (شیروانی، نسخه ۱۴۳۰۹: ۱۰۴-۱۰۸).

محقق شیروانی پس از اثبات واجب، با اشاره به معجزات و خوارق عادت، به اثبات نبوت نبی خاتم صلوات‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم پرداخته و در ادامه اشاره می‌کند؛ دلایل بسیاری بر امامت عموم ائمه علیهم‌السلام و نیز دلایلی بر امامت هر یک از ایشان وجود دارد؛ از جمله آن دلایل عام، حدیث ثقلین است که در کتب موافق و مخالف نقل شده است (همو: ۱۰۸-۱۱۴).

روش تألیفی و تدوینی محقق شیروانی در رساله «بدا» در مقایسه با رساله اثبات واجب متفاوت است. ایشان در این رساله، ابتدا به دیدگاه صحیح معنای بدها درباره

خداوند اشاره می‌کند، سپس به نقد و بررسی دیدگاه ناصواب در این درباره می‌پردازد. وی در ادامه با توجه به معنای صحیح بدهاء، درباره خداوند، به مصادیق متعددی از آن اشاره می‌کند. محقق شیروانی نسبت به ارتباط مباحث و تأثیر آن‌ها بر همدیگر نیز توجه دارد، بر این اساس، در این رساله، پس از بررسی معنای صحیح بدهاء، به رابطه علم الهی و بدهاء و سازگاری آن دو پرداخته است. با توجه به اهمیت و نقش تربیتی مسائل اعتقادی در منظر محقق شیروانی، وی در پایان این رساله، به آثار سازنده و تربیتی بدهاء می‌پردازد (شیروانی، نسخه ۱۴۳۰۹: ۱۱۴-۱۲۶).

از آثار شرحی محقق شیروانی می‌توان به رساله شرح و تحلیل روایت «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» از امام صادق (علیه السلام) (کلینی، ۱۴۰۷، ۱: ۱۶۴) اشاره کرد (شیروانی، نسخه ۲۰۸۸۱۲: ۲۸۸-۲۹۳).

حاشیه بر «تجرید الاعتقاد» خواجه نصیرالدین طوسی، از آثار مهم حاشیه‌ای محقق شیروانی به شمار می‌رود. این حاشیه از صفت کلام (مربوط به فصل دوم، از مقصد سوم کتاب تجرید الاعتقاد)، آغاز و به بحث جبر و اختیار در فعل بندگان ختم می‌شود. محقق شیروانی در این حاشیه پس از تبیین قول مصنف، به تفصیل نکات تکمیلی و انتقادی خود را بیان می‌کند (شیروانی، نسخه ۹۰۳۱۵).

کارکرد علوم مختلف در روش کلامی محقق شیروانی

همان گونه که در معرفی شخصیت محقق شیروانی بیان گردید، ایشان در علوم مختلف عقلی و نقلی تبحر داشته است. اکنون سخن در این باره است که وی چگونه و چه اندازه از این علوم در مباحث کلامی خود بهره گرفته است. برای این منظور، علوم‌ی که وی در آن‌ها تبحر و تخصص داشته است را به دو دسته عقلی و نقلی تقسیم می‌کنیم:

الف) علوم عقلی

۱. منطق

کاربرد منطق در علوم به‌ویژه علوم عقلی، به علم کلام اختصاص ندارد و کاربرد آن در علم کلام نیز به متکلم خاصی اختصاص ندارد، زیرا علم منطق قواعد تفکر و

استدلال درست را می‌آموزد که در هر علم و استدلال لازم است. اما دو مطلب در این باره درخور توجه است و ممکن است روش متکلمان درباره آن متفاوت باشد. یکی پرداختن به مباحث منطقی در خلال مباحث کلامی، و دیگری روش ویژه‌ای که در استفاده از منطق به کار برده‌اند.

از باب مثال، آیا متکلم بیشتر از قیاسی اقرتانی استفاده کرده یا از قیاس استثنایی؟ از استقراء و تمثیل چه اندازه بهره گرفته است؟ استدلال‌های او مباحثی است یا غیر مباحثی؟ جایگاه برهان، جدل و خطابه در مباحث او چگونه است؟ ... محقق شیروانی متکلم زبردستی است که در منطق صاحب نظر بوده و در مباحث کلامی خود به‌خوبی از این دانش بهره برده است.

تبحر وی در فن مناظره و جدل (خوانساری: ۱۳۹۰، ۷: ۹۳) و همچنین استفاده از انواع روش‌های منطقی در استدلال‌های مختلف کلامی، خود گویای بهره‌گیری وی از دانش منطق، در مباحث کلامی است. ایشان در استدلال‌های کلامی خود بیشتر از قیاس اقرتانی (شیروانی، نسخه ۶۶۶۷۸: ۶۶-۶۷؛ ۹۰۳۱۵: ۷۲) و قیاس استثنایی- متصل و منفصل- استفاده می‌کند.

به عنوان نمونه در رساله احباط و تکفیر می‌گوید: «إنما يسقط العقاب عند التوبة بعفو الله عزّ وجلّ لا بكثره الثواب، فلو لم يستحق التائب ثوابا على توبته لكان عقابه يسقط بالتوبة و إذا استحق الثواب عليها كان استحقاقه مقارنا لسقوط العقاب من دون مدخلية الأول في الثاني» (اردبیلی: ۱۴۰۳، ۲: ۹۲؛ مامقانی، بی‌تا، ۳: ۱۰۳).

محقق شیروانی از برهان نیز زیاد استفاده می‌کند. به عنوان نمونه در نفی ترکیب، در قالب قیاس استثنایی می‌گوید: «إذا كان الواجب مركباً أیّ تركيب كان، فإمّا أن يكون كلّ من الجزئین واجب الوجود أو لا يكون، و الثاني باطل؛ لأنّ الممكن لا يمكن أن يكون جزء الواجب و مقوم له، و على الأول يكون في الوجود واجباً، و قد تقرر بطلانه»، و در ادامه به تفصیل وجه بطلان را تشریح می‌کند (شیروانی: نسخه ۹۰۳۱۵: ۲۵، ۲۷، ۳۴، ۳۸، ۷۵، ۸۳).

ایشان در مواردی نیز از جدل استفاده می‌کند؛ به عنوان مثال ایشان در نفی شریک، نفی رؤیت، علاوه بر برهان از جدل نیز بهره گرفته و در آن از مقبولات، مسلمات و مشهورات استفاده کرده است (همان: ۲۰ و ۲۵).

۲. معرفت شناسی

در گذشته مباحث معرفت شناسی به صورت علم مجزا و مدون مطرح نبود، اما در عین حال علماء به مناسبت به مباحثی از مباحث معرفت شناسی پرداخته‌اند.

در منابع تراجم و کتابشناسی، تحقیق مستقلی از محقق شیروانی تحت عنوان «اختلاف الازهان فی الضروری و النظری»، به ثبت رسیده است که امروزه ذیل مباحث معرفت شناسی قرار می‌گیرد (بحرالعلوم: ۱۳۶۳، ۳: ۲۲۷؛ خوانساری: ۱۳۹۰، ۷: ۹۴؛ امین: ۱۴۰۳، ۹: ۱۴۲؛ آقا بزرگ تهرانی: ۱۴۰۳، ۱۱: ۴۲). محقق شیروانی در امتناع کذب از جانب خداوند، سخن از امکان تحصیل یقین در این مسأله و عدم زوال آن با تشکیک مشککان به میان آورده است و در ادامه، امکان کذب از جانب خداوند را جهل مرکب و بدهات امتناع آن، از جانب خداوند را مطرح کرده است (شیروانی، نسخه ۹۰۳۱۵: ۵). این بیانات، نشانگر توجه محقق شیروانی به مباحث معرفت شناسی بوده است اما در عین حال با تتبع صورت گرفته در آثار موجود محقق شیروانی، طرح مستقل مباحثی مانند امکان معرفت، تحصیل یقین، نقد و بررسی شبهات سوفسطائیان و مسائلی از این قبیل، یافت نشد.

۳. فلسفه

محقق شیروانی در فلسفه نیز تبحر و تخصص داشته و دارای آثار مستقلی در فلسفه است. «پاسخ به شبهه استلزام»، «حاشیه بر شرح جدید قوشجی» که مشتمل بر مباحث وجود و عدم، ماهیت و لواحق آن و علت و معلول می‌باشد، «حاشیه بر حاشیه خفری» که مربوط به مباحث جوهر و اعراض است، و همچنین «حاشیه بر شرح حکمة العین» از جمله آثار فلسفی محقق شیروانی محسوب می‌گردد.

محقق شیروانی در برخی از مباحث کلامی، از قواعد و مفاهیم فلسفی بهره می‌گیرد. به عنوان نمونه، پس از استفاده از آیات آفاقی و انفسی در اثبات وجود خدا، بحث را به برهان امکان و وجوب کشانده و معتقد است در اثبات وجود خدا، استدلال به آیات آفاقی و انفسی بدون تکیه بر برهان امکان و وجوب راه به جایی نخواهد برد (۴۴). این مطلب نشانگر رویکرد فلسفی او در علم کلام است، مفاهیم فلسفی مانند ماده، صورت، جوهر، عرض، واجب بالذات، ممکن بالذات، ممتنع بالذات و... نیز در آثار وی کاربرد گسترده دارد (شیروانی، نسخه ۹۰۳۱۵: ۵-۶، ۱۲-۱۴، ۲۱، ۲۵، ۲۷، ۳۵، ۵۴-۵۵؛ همو، نسخه ۱۴۳۰۹: ۱۰۴-۱۰۸).

طرح فلسفی
سال بیست و نهم، شماره صد و شانزده

۴. علوم طبیعی

علوم طبیعی، علومی است مبتنی بر حس و تجربه که در آن‌ها از عقل تجربی استفاده می‌شود؛ بر خلاف علوم عقلی محض؛ مانند منطق و فلسفه که حس و تجربه در آن دخالتی ندارد. محقق شیروانی در علوم طبیعی نیز دارای تألیف مستقلی به نام «رساله‌ای در کائنات جو» است که حاکی از تبحر و تخصص او در این علوم است. ایشان در این رساله به بررسی طبقات هوا و خاک، سبب پدید آمدن ابر و باد و باران و امثال آن و برق و صاعقه، اثبات تغییر عناصر و انقلاب بعضی از عناصر به بعض دیگر پرداخته و سبب پیدایش قوس رنگین و هاله (رنگین کمان) را مورد بررسی قرار می‌دهد.

محقق شیروانی درباره علت پیدایش زلزله و چشمه‌های آب نیز تحقیقات خود را ارائه و در پایان بحثی تحت عنوان تذنیب آورده‌اند که به سبب حدوث ذوات و اعمده و شبه آن پرداخته است (شیروانی، نسخه ۶۶۸۴۸). از جمله مباحثی که محقق شیروانی در علم کلام، از علوم طبیعی استفاده می‌کند، مبحث اثبات خداوند است. ایشان در صغرای اثبات واجب، از طبیعیات و حالات نفس؛ مثل آرامش و سکینه، غم و شادی، ترس و... که خارج از اختیار انسان بوده و بیانگر آن است که عنان تدبیر انسان به‌دست دیگری است - استفاده می‌کند (شیروانی، نسخه ۷۹۰۲۸: ۱۸).

۵. اصول فقه^۱

با توجه به اینکه یکی از منابع مهم معرفتی در بخش کلام نقلی، کتاب و سنت است و از طرفی، برای فهم مدالیل و مفاهیم آیات و روایات، به قواعد اصول فقه، در مباحث الفاظ نیاز است، آگاهی از این قواعد برای متکلمان ضرورت دارد.

محقق شیروانی علاوه بر آثار مستقل در علم اصول چون «حاشیه بر معالم الاصول»، در برخی از مباحث کلامی نیز از علم اصول استفاده می‌کند. به‌عنوان نمونه؛ ایشان با توجه به استنباط عصمت اهل بیت علیهم‌السلام از آیات ۵-۱۲ سوره انسان، در باره آیه ﴿...فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ أَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ أَوْ يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ (نور: ۶۳) می‌گوید: مراد از این آیه، تحذیر و تخویف مخالفان «امر» است، اگر آیه حذر

۱. اکثر مباحث و قواعد علم اصول فقه، مبتنی بر سیره عقلا و فهم عرفی و عقلایی است. از این رو می‌توان اصول فقه را در زمره علوم عقلی قرار داد. البته مقصود از عقل - چنان که اشاره شد - عقل عرفی است نه عقل فلسفی یا تجربی.

شامل معصومان نیز باشد لغو و عبث خواهد بود، چرا که ایشان با توجه به آیات مورد اشاره در سوره انسان، در امن وقایه الهی هستند. از طرف دیگر اگر بگوییم که آیه مجازاً ایشان را هم شامل است، این خلاف اصل - اصالة الحقیقة - و دلالت «امر» بر وجوب است که اکثر علمای اصول بدان قائل هستند؛ بنابراین با توجه به دلالت «امر» بر وجوب حذر و همچنین وقایه اهل بیت علیهم السلام از شر عذاب قیامت، آیه حذر، تخصیص خورده و شامل اهل بیت علیهم السلام نمی‌باشد (شیروانی، نسخه ۷۹۰۲۹: ۱۴-۱۵).

با توجه به حجیت ظواهر که از مباحث الفاظ در علم اصول است، محقق شیروانی در مواردی، به ظواهر آیات و روایات استناد می‌کند و پذیرش یا عدم پذیرش یک دیدگاه را منوط به مخالفت یا عدم مخالفت با ظواهر می‌داند. به عنوان نمونه؛ ایشان دیدگاه ابوهاشم درباره یکی از معانی احباط را به جهت عدم مخالفت با ظواهر آیات و روایات، قابل قبول می‌داند (شیروانی، نسخه ۶۶۶۷۸: ۶۸). نمونه دیگر از مباحث اصولی ایشان، بررسی دلالت و عدم دلالت اسم موصول «ما» در آیه: «وَ اللَّهُ خَلَقَكُمْ وَ مَا تَعْمَلُونَ» (صافات: ۹۶) بر عمومیت یا عدم عمومیت آن در ارتباط با افعال اختیاری انسان است (شیروانی، نسخه ۹۰۳۱۵: ۱۱۶).

ب) علوم نقلی

۱. ادبیات

محقق شیروانی در ضمن مباحث کلامی خود، به مناسبت، به مباحث ادبی؛ چون بررسی معانی واژگان، بررسی ساختار کلمات از منظر علم صرف و همچنین نقش کلمات به لحاظ نحوی، و در مواردی به مباحث معانی و بیان پرداخته است که به نمونه‌هایی اشاره می‌شود:

در رساله «بداء» ابتدا معنای لغوی آن را بیان می‌کند و آن را درباره خداوند مردود دانسته و چنین می‌نویسد: «بداء به حسب لغت عرب یعنی آدمی عزیمتی داشته باشد و اغراض و مصالحی چند منظور او بوده باشد و بعد از آن معلوم و مخیل او شود که آن مصالح مناسب حال او نیست یا اینکه مطالب دیگر معارض اوست، و آن مطالب، رجحان بر مصالح اولی دارد که اولاً منظور او بوده، بنابراین از آن عزیمت اول منصرف شود و بازگشت کند و از آن رأی برگردد» (شیروانی، نسخه ۱۴۳۰۹: ۱۱۴-۱۱۵). ایشان این معنای از بداء را درباره خداوند عقلاً و شرعاً مردود دانسته و منافی با علم

ازلی الهی می‌داند. وی در یک رساله بسیار مختصر، به بررسی معنای لغوی واژگانی مانند مائده، قح، بئر، حدیقه، کوز و عهن پرداخته است (شیروانی، نسخه ۷۹۰۲۹: ۶).

محقق شیروانی، در حاشیه خود بر کتاب «تجرید الاعتقاد» درباره وجه عدم ذکر موصوف - الله - در عبارت مصنف، بحث ادبی مطرح کرده و می‌نویسد: شاید عدم ذکر موصوف به این جهت باشد که - همان طور که بعداً بحث خواهد شد - صفات الهی عین ذات او می‌باشند، و این، نوعی براعت استهلال است. در ادامه به بررسی واژه توحید پرداخته است. وی در ادامه بحث استغراق و معانی آن را بیان می‌کند تا روشن کند صلوات، بر فرد فرد اهل بیت علیهم‌السلام مراد است یا مجموع ایشان. همچنین به تناسب، مسائلی مطرح کرده و توضیحاتی درباره اسم تفضیل و معنای آن بیان می‌کند (شیروانی، نسخه ۶۲۳۶۱: ۷-۸).

ایشان در مسأله رویت، ذیل آیه: ﴿قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ...﴾ (بقره: ۱۴۴) مباحث ادبی مانند حقیقت و مجاز، حصر، حذف یا عدم حذف مضاف و مطالبی از این قبیل را مطرح و بررسی کرده است (شیروانی، نسخه ۹۰۳۱۵: ۶۲-۶۳).

۲. حدیث شناسی

محقق شیروانی در مباحث کلامی مرتبط با نقل، از مباحث و اصطلاحات علم الحدیث استفاده می‌کند و در ضمن مباحث نقلی، درجه اعتبار احادیث را بررسی کرده و بر اساس اعتبار احادیث، مطلبی را اثبات یا رد می‌کند. به‌عنوان مثال؛ ایشان در بحث موافات و ثواب بر طاعات و ایمان، منافات برخی از معاصی با ایمان را به جهت خبر واحد بودن آنها، قبول نمی‌کند (شیروانی، نسخه ۶۶۶۷۸: ۶۸). در اثبات امامت با بررسی حدیث ثقلین از منظر شیعه و اهل سنت و با استناد به تواتر آن، امامت ائمه علیهم‌السلام را اثبات می‌کند (شیروانی، نسخه ۱۴۳۰۹: ۱۰۹) و در معنای «تقدیر و مشیت»، به اخبار متواتر استناد کرده و آنها را معنا می‌کند (شیروانی، نسخه ۹۰۳۱۵: ۱۲۳).

محقق شیروانی در رساله مستقلی، به تحلیل روایت: «سِنَّةٌ أَسْيَاءُ لَيْسَ لِلْعِبَادِ فِيهَا صُنْعُ الْمَعْرِفَةِ وَ الْجَهْلُ وَ الرِّضَا وَ الْعَضْبُ وَ التَّوْمُ وَ الْيَقْظَةُ» از امام صادق علیه‌السلام (کلینی، محمد بن یعقوب: ۱۴۰۷، ۱: ۱۶۴) می‌پردازد. وی عدم اختیار انسان در موارد مذکور را از منظر کلامی تبیین کرده و معنای معقولی از آن ارائه می‌کند (شیروانی، نسخه

۳. تاریخ

گزارش‌های تاریخی در برخی از مسائل کلامی، راهگشا و تعیین کننده است؛ از باب مثال درباره پیشینه دین‌داری بشر و اعتقاد به وجود آفریدگار، در باب نبوت خاصه (شیوه‌های احتجاج پیامبران با مردم و معجزات پیامبران) و در مسأله امامت، گزارش‌های تاریخی آموزنده و راهگشاست، و متکلمان اسلامی از این گزارش‌ها استفاده کرده‌اند.

محقق شیروانی نیز از این مطلب بهره گرفته است. نمونه‌ای از آن مربوط به معجزات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله است (شیروانی، نسخه ۷۸۸۱۹). نمونه دیگر، درباره سپاه اسامه است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در روزهای پایانی عمر مبارک خود، آن را تشکیل داد و اسامه را به فرماندهی آن برگزید و همگان - غیر از علی (علیه‌السلام) - را به ملحق شدن به سپاه مکلف کرد، اما برخی از صحابه مانند ابوبکر و عمر از این دستور پیامبر صلی الله علیه و آله تخلف کردند. محقق شیروانی این جریان را بررسی کرده است (شیروانی، نسخه ۷۸۸۱۹). با وجود توجه محقق شیروانی به گزارش‌های تاریخی در ضمن مباحث کلامی، ایشان جز چند مورد محدود، از تاریخ بهره نرفته است.

جایگاه عقل در روش کلامی محقق شیروانی

مسائل علم کلام از حیث عقلی یا نقلی بودن، به سه دسته تقسیم می‌گردند: دسته اول؛ مسائلی که نقل و حیانی بر عقل متوقف است و بدون اثبات عقلی آن دسته مسائل، نقل و حیانی قابل اثبات نیست؛ مانند اثبات وجود خداوند، علم، قدرت و حکمت خداوند. دسته دوم؛ مسائلی است که جز از طریق نقل و حیانی، قابل اثبات نیست؛ مانند تفاسیل مربوط به عالم معاد و دسته سوم؛ مسائلی است که از دو طریق عقل و نقل می‌توان بر آن‌ها استدلال کرد؛ مانند اثبات یگانگی خداوند. استناد به عقل در این دسته از مسائل می‌تواند بیانگر جایگاه عقل یا نقل در روش کلامی متکلم باشد. هرگاه رویکرد او در این مسائل صرفاً بهره‌گیری از تفکر عقلی باشد، روش کلامی او عقلی است و اگر بهره‌گیری از نقل باشد روش کلامی او نقلی است و اگر به تناسب هر

۱. با بررسی صورت گرفته در آثار موجود محقق شیروانی، شاهد مباحث حدیثی محدودی در آثار کلامی ایشان هستیم که به نمونه‌هایی اشاره شد.

مسأله از هر دو بهره بگیرد روش کلامی او ترکیبی و تلفیقی (عقلی- نقلی) است.

محقق شیروانی علاوه بر بهره‌گیری از عقل در آن دسته از مسائل کلامی که نقل و حیانی مبتنی بر آن‌ها است، در مسائلی که بررسی و اثبات آنها منحصر در استفاده از عقل یا نقل نیست نیز از تفکر عقلی بهره برده است. از باب مثال صفات سلبیه خداوند مانند نفی شریک، نفی ترکیب، نفی ضد، نفی حلول و نفی تحیز را، که اثبات آنها از طریق نقل نیز ممکن است، با روش عقلی بررسی کرده است (شیروانی، نسخه ۹۰۳۱۵: ۴-۳۷).

محقق شیروانی معتقد است اکثر احوال معاد جز از طریق نقل قابل اثبات نیست و عقل در تفصیل معاد استقلال ندارد، هر چند عقل در اصل اثبات آن مستقل از نقل است؛ بنابراین روش ایشان در مبحث معاد را می‌توان ترکیبی از عقل و نقل دانست؛ چرا که در اثبات اصل معاد، به روش عقلی عمل می‌کند اما در اثبات جزئیات آن متوسل به نقل می‌شود (شیروانی، نسخه ۶۲۳۶۱: ۱۱).^۱

مرحوم شیروانی در برخی مسائل؛ مانند نفی رؤیت، بقاء، احباط و تکفیر، روش تلفیقی (عقلی- نقلی) در پیش گرفته است (شیروانی، نسخه ۱۴۳۰۹: ۱۰۷-۱۰۸؛ شیروانی، ۹۰۳۱۵: ۴). در نفی رؤیت، ابتدا به روایات فراوان از اهل بیت علیهم السلام اشاره کرده و سپس به روش عقلی، امکان رؤیت را نفی می‌کند.

ایشان می‌نویسد: «روایات فراوانی از اهل بیت طاهربین علیهم‌السلام بر نفی رؤیت نقل شده است». در ادامه، به تفصیل به چرایی عدم امکان رؤیت پرداخته است که در بخشی از آن چنین آمده است: «رؤیت حسی و بصری در جایی است که یک شیء، جهت مشخصی داشته باشد اما از آنجا که خداوند جهت ندارد امکان رؤیت نیز منتفی است» (شیروانی، نسخه ۹۰۳۱۵: ۳۸).

محقق شیروانی، در مسأله بقاء نیز نقل را بر عقل مقدم کرده است اما در بیشتر مباحث تلفیقی؛ از جمله مسأله احباط و تکفیر، عقل را مقدم بر نقل می‌دارد (شیروانی، نسخه ۶۶۶۷۸: ۶۶-۷۳).

۱. البته در بحث معاد، نوشته‌ای از محقق شیروانی در دست نیست، اما در مقدمه حاشیه بر تجرید، به روش خود در این موضوع، اشاره کرده است.

جایگاه نقل و حیانی در روش کلامی محقق شیروانی

در روش کلامی محقق شیروانی، در غیر از مسائل مربوط به معاد و نبوت و امامت خاصه، بهره‌گیری از نقل چشمگیر نیست. اثبات نبوت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از طریق اخبار غیبی آن حضرت، نمونه‌ای از کاربرد نقل در روش کلامی وی می‌باشد؛ چنان‌که برای اثبات امامت امیرالمؤمنین علیه السلام نیز به آیات قرآن و روایات نبوی استدلال کرده است (شیروانی، نسخه ۷۹۰۲۹: ۱۹؛ همو، نسخه ۱۴۳۰۹: ۱۰۸). در مسأله «بداء» برای تبیین معنای درست آن که توسط ائمه اهل بیت علیهم السلام بیان شده است، از روایات بهره گرفته است (شیروانی، نسخه ۱۴۳۰۹: ۱۱۴).

ایشان در مسأله احباط و تکفیر، روش تلفیقی (عقلی- نقلی) را به کار برده است (شیروانی، نسخه ۶۶۶۷۸: ۶۶-۷۳).

حاصل آنکه رویکرد اصلی وی در مباحث کلامی، عقلی است، اما در موارد لزوم، از ادله نقلی نیز به درستی بهره گرفته است.

شیوه مواجهه محقق شیروانی با فرق و آراء کلامی

میرزای شیروانی به آرای متکلمان و فرقه‌های کلام آگاهی کامل داشته و به مناسبت‌های مختلف به نقل یا نقد آنها پرداخته است. در این میان، دیدگاه‌های متکلمان معتزلی و اشعری جایگاه ویژه‌ای دارد.

عده‌ای از فلاسفه و متکلمانی که وی آراء آنان را نقل و بررسی کرده است عبارتند از: حسن بصری، محمد بن شهاب زهری (شیروانی، نسخه ۱۴۳۰۹: ۱۱۱)، ابو علی و ابو هاشم (شیروانی، نسخه ۶۶۶۷۸، ۶۷)، شیخ اشعری (شیروانی، نسخه ۹۰۳۱۵: ۵۹)، قاضی عبدالجبار معتزلی، سید مرتضی (شیروانی، نسخه ۷۸۰۲۹: ۲۳)، زمخشری (شیروانی، نسخه ۷۸۰۲۹: ۱۲)، سید جرجانی (شیروانی، نسخه ۱۲۲۴۶: ۵۳)، محقق طوسی، علامه حلی (شیروانی، نسخه ۶۶۶۷۸: ۶۶ و ۷۰)، بیضاوی (شیروانی، نسخه ۷۸۰۲۹: ۱۲)، علامه شیرازی صاحب شرح المختصر (شیروانی: ۹۰۳۱۵، ۸۲)، عضد الدین ابیجی، سعد الدین تفتازانی (شیروانی، نسخه ۹۰۳۱۵: ۱۶، ۱۷ و ۵۹)، قطب الدین رازی و محقق دوانی (شیروانی، نسخه ۱۲۲۴۶: ۵۳ و ۶۹).

محقق شیروانی در مواجهه با آرای دیگر عالمان، در مواردی، ابتدا دیدگاه خود را بیان کرده و سپس اقوالی از علما را به عنوان مؤید، ذکر می‌کند، و یا اینکه پس از بیان

نظر خود، اقوال مخالف را مطرح و به نقد و بررسی آنها می‌پردازد (شیروانی، نسخه ۹۰۳۱۵: ۲۷-۲۸). در مواردی نیز، ابتدا دیدگاه مخالف را بیان کرده و به نقد و بررسی آن می‌پردازد و در ادامه، دیدگاه خود را بیان می‌کند (شیروانی، نسخه ۶۶۶۷۸: ۶۶-۶۸).

ایشان، از عالمان شیعه با تجلیل و تکریم نام می‌برد، چنان‌که از خواجه نصیرطوسی با عنوان «محقق طوسی» و علامه حلی را با عنوان «الشارح العلامه» یاد کرده است (شیروانی، نسخه ۶۶۶۷۸: ۶۶ و ۷۰) و در مورد عالمان اهل سنت و دیگر فرق و ادیان، با رعایت ادب، دیدگاه و آرای آنان را نقل کرده و ارزیابی می‌کند؛ چنان‌که از فخر الدین رازی با عنوان «امام رازی» و از عضدالدین ایجی با عنوان «محقق شریف» نام می‌برد. در مواردی نیز برای تاکید و مبالغه در نادرستی دیدگاهی، از عبارت «من العجب» (شگفت آور است) استفاده کرده است؛ چنان‌که در بیان نادرستی دیدگاه اشاعره در رؤیت بصری خداوند، همین تعبیر را به کار برده است (شیروانی، نسخه ۹۰۳۱۵: ۳۸-۴۰).

نتیجه

بررسی آثار و اندیشه‌های محقق شیروانی حاکی از این است که ایشان نسبت به مسایل اعتقادی اهتمام ویژه‌ای داشته است و با رصد شبهات و مسایل عصر خود، به تبیین اعتقادات و پاسخ‌گویی و دفع شبهات پرداخته است. روش کلامی او مبتنی بر تفکر عقلی بوده و در موارد مقتضی از ادله نقلی نیز به نیکویی بهره گرفته است. به دلیل جایگاه برجسته علمی و توانمندی در مناظره و استدلال، نقش ارزنده‌ای در تحکیم اعتقادات شیعه و توسعه و ترویج علم کلام ایفا کرده است.

۱. قرآن کریم.
۲. آزاد کشمیری، محمدعلی بن محمدصادق، ۱۳۸۷، *نجوم السماء فی تراجم العلماء*، مصحح: هاشم محدث، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، شرکت چاپ و نشر بین الملل.
۳. آقابزرگ تهرانی، محمدحسن، ۱۴۰۳، *الذریعة إلى تصانیف الشیعة*، بیروت، دار الأضواء.
۴. اردبیلی، محمد بن علی، ۱۴۰۳، *جامع الرواة وازاحة الاشتباهات عن الطرق و الأسناد*، بیروت، دار الأضواء.
۵. امین، محسن، ۱۴۰۳، *أعیان الشیعة*، لبنان، بیروت، دار التعارف للمطبوعات.
۶. بحر العلوم، محمد مهدی بن مرتضی، ۱۳۶۳، رجال السيد بحر العلوم «المعروف بالفوائد الرجالية»، تهران، مكتبة الصادق علیه السلام.
۷. حکیم، حسن عیسی، ۱۴۲۷، *المفصل فی تاریخ النجف الأشرف*، قم، المكتبة الحیدریة.
۸. خوانساری، محمد باقر بن زین العابدین، ۱۳۹۰، *روضات الجنات فی أحوال العلماء و السادات*، تحقیق: اسد الله اسماعیلیان، قم، دهقان.
۹. خویی، ابوالقاسم، ۱۴۱۳، *معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرواة*، بی-جا، بی-نا.
۱۰. زمخشری، محمود بن عمر: ۱۴۰۷، *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأوقایل فی وجوه التأویل*، مصحح: مصطفی حسین احمد، بیروت، دار الکتب العربی.
۱۱. سبحانی تبریزی، جعفر، ۱۴۲۴، *معجم طبقات المتکلمین*، قم، مؤسسه امام صادق (علیه السلام).
۱۲. سبحانی تبریزی، جعفر، ۱۴۱۸، *موسوعة طبقات الفقهاء*، قم، مؤسسه امام صادق (علیه السلام).
۱۳. شیروانی، محمد بن حسن، *مجموعه رسائل*، نسخه شماره ۶۶۶۷۸، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۱۴. شیروانی، محمد بن حسن، نسخه شماره ۷۹۰۲۹، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۱۵. شیروانی، محمد بن حسن، رساله اسامه، نسخه شماره ۷۸۸۱۹، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۱۶. شیروانی، محمد بن حسن، *مجموعه رساله های مختلف*، نسخه شماره ۱۴۳۰۹، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۱۷. شیروانی، محمد بن حسن، *حاشیه بر الهیات شرح تجرید*، نسخه شماره ۹۰۳۱۵،

- تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۱۸. شیروانی، محمد بن حسن، *حاشیه بر معالم الاصول*، نسخه شماره ۹۰۱۵۶، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۱۹. شیروانی، محمد بن حسن، *حاشیه بر حاشیه خفّری بر شرح قوشجی*، نسخه شماره ۸۹۴۳۹، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۲۰. شیروانی، محمد بن حسن، *حاشیه بر شرح تجرید*، نسخه شماره ۶۲۳۶۱، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۲۱. شیروانی، محمد بن حسن، *مجموعه رسائل و مکتوبات*، نسخه شماره ۲۰۸۸۱۲، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۲۲. شیروانی، محمد بن حسن، *مجموعه رسائل*، نسخه شماره ۱۲۲۴۶، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۲۳. شیروانی، محمد بن حسن، نسخه شماره ۶۶۸۴۸، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۲۴. کاتبی، علی؛ البخاری، میرک، ۱۳۵۳، *حکمة العین و شرحه*، مقدمه و تصحیح: جعفر زاهدی، مشهد، انتشارات دانشگاه فردوسی.
۲۵. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق: ۱۴۰۷، *الکافی*، تحقیق: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران، دار الکتب الإسلامية.
۲۶. مامقانی، عبدالله، بی تا، *تنقیح المقال في علم الرجال* (رحلی)، چاپ اول، بی تا، بی نا.
۲۷. موسوی شفتی، محمد مهدی بن محمد علی، بی تا، *عرقاب*، تحقیق: مهدی باقری سیانی و محمود نعمتی، اصفهان، کانون پژوهش.